International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 18 March - April - 2025

पश्चिम विदर्भातील गढी आणि राजवाडे यांचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रभाव

रोहित महादेव विद्यागर[1], **प्रा. डॉ . रवींद्र पुंडलिक झनके**[2]
[1]संशोधक विद्यार्थी
[2]मार्गदर्शक
सहा. प्राध्यापक व विभाग प्रमुख
स्व भास्करराव शिंगणे कला ,प्रा .नारायणराव गावंडे विज्ञान व आशालता गावंडे वाणिज्य महाविद्यालय
साखरखेर्डा ता. सिंदखेड राजा जिल्हा .बुलढाणा
***Corresponding Author –** रोहित महादेव विद्यागर*
DOI - 10.5281/zenodo.15250591

सारांश:

पश्चिम विदर्भातील गडी आणि राजवाडे यांचा प्रभाव व्यापक आणि दीर्घकालीन राहिला आहे. ते केवळ सत्ता आणि संपत्तीपुरते मर्यादित नव्हते, तर समाजाच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय घडामोडींमध्येही त्यांनी मोठी भूमिका बजावली. पश्चिम विदर्भातील गडी आणि राजवाडे यांचा समाजावर दीर्घकालीन प्रभाव राहिला आहे. ते फक्त सत्ता आणि संपत्तीचे प्रतिक नव्हते, तर त्यांनी समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांवर प्रभाव टाकला. त्यांनी शिक्षण, कला, राजकारण, आणि धार्मिक-सांस्कृतिक जडणघडणीत मोठी भूमिका बजावली. काहींनी समाजहित साधले, तर काहींनी केवळ आपल्या फायद्यासाठी सत्तेचा वापर केला.

प्रस्तावना:

विदर्भ हे नाव 'विदर्भ' ह्या महाभारतकालीन राजाच्या नावापासून रूढ झाले. विदर्भातील कौदिन्यपुर ह्या रुख्मिनिच्या नगरीने त्या काळी कलेचे शिखर गाठल्याचे उल्लेख सापडतात. प्राचीन भारतातील काही स्त्रिया ह्या विदर्भाच्या आहेत. 'लोपामुद्रा ' हि विदर्भ राज्याची मुलगी, ' दयमन्ति ' हि विदर्भकन्या तर सर्वपरिचित आहे. 'इंदुमती' हि देखील कुंडी नापुराच्या भोजराजाची बहिण. विदर्भाचे ' भोज कट ' हे देखील एक नाव आहे. रुख्मिणीने ' भोज कट ' हि विदर्भाची राजधानी वसवली होती.

गुत्समद ऋषींनी विदर्भात कापसाची लागवड करण्याचा यशस्वी प्रयोग प्रथम केला.त्यांनी कापसाचे सुत काढून त्याचे कापड विणण्याचा शोध लावला. त्यांची ख्याती गणिती, तत्ववेता , विणकर व कृषी संशोधक अशी होती. बौद्ध आणि जैन धर्माचा प्रसारही विदर्भात खोरवर झिरपला होता. याच्या खुणा उत्खनना वेळी सापडतात. सातवाहनांचे राज्य विदर्भावर दीर्घकालीन इसवी सनपूर्व २०० पासून सन २५० पर्यंत म्हणजे साडेचारशे वर्ष चालले.सातवाहन वंशातील सातकर्णी राजाच्या ताब्यात वैनगंगेपर्यंतचा प्रदेश होता. सातवाहन राज्यात व्यापार होता. 'गाथा सप्तशती' हा ग्रंथ त्याच काळातला. गुणाढ्या ची 'बृहत्कथा' हि देखील त्या काळातली.वाकाटक वंशाने प्रदीर्घ काळ म्हणजे सुमारे तीनशे वर्ष विदर्भावर राज्य केले.ते गुप्तांचे समकालीन समजले जातात. वत्सगुल्म (वाशीम) हि वाकाटकांची राजधानी.त्या काळातील विदर्भाच्या भौगोलिक सीमा ह्या उत्तरेस माळवा , पूर्वेला छत्तीसगड, ओरिसाचा काही भाग व आंध्र, पश्चिमेस मध्य व दक्षिण गुजरात राज्य व महाराष्ट्रात नाशिक पर्यंत

आणि दक्षिणेस कुंतल म्हणजे दक्षिण महाराष्ट्रापर्यंत विस्तारलेल्या होत्या. हरीसनाची ची सत्ता तर अरबी समुद्रापर्यंत पसरली होती.

विदर्भाने सहिष्णुतेचा संस्कार जपलेला आहे. कालिदासाचे 'मेघदूत' सर्वसेनाचा 'हरिविजय' हे ग्रंथ विदर्भातच निर्मिले गेले. मराठी भाषेला भूषणा वह ठरलेल्या महानुभावांच्या परंपरेतील गोविन्द्प्रभू हे विदर्भाचे. त्यांची अमरावती जिल्ह्यातील रुद्धीपूर, रिद्धपूर हि कर्मभूमी. ती महानुभावांची काशी समजली जाते. ते महानुभाव पंथाचे उगमस्थान. खुद्द चक्रधर स्वामींचे वास्तव्य विदर्भात रामटेक, मेहकर,लोणार, रुद्धीपूर, सालबर्डी व अमरावती सारख्या यासारख्या ठिकाणी राहिले आहे. शुक्राचार्य,दमन, मृदगल , जमदग्नी, मार्कंदेय या ऋषींची स्थळे विदर्भात पयोष्णी म्हणजेच पूर्णा नदी काठची. वरदा, वसिष्ठा, विदर्भ म्हणजे वर्धा, वेणा अर्थात वैनगंगा आणि प्रणिता अर्थात पेनगंगा ह्या विदर्भातील नद्यांचे उल्लेख महाभारतापासून सापडतात.उल्कापातामुळे तयार झालेले जागतिक ख्यातीचे लोणार सरोवर विदर्भातले. अमरावती हे मुळातले ' उमरावती' . यादवच्या पैठण आणि उमरावती या दोन राजधाण्यापैकी एक. गणेशपुराणात वर्णन असलेले कळंब हे यवतमाळ जिल्ह्यातले.जैनांचे पवित्र स्थान 'मुक्तागीरी' हे एलीचपूर च्या जवळ आहे. एलीचपूर हे तर 'ईल ' या जैन राजाने वसवल्याची कथा प्रचलित आहे. 'शिरपूर' हे जैनांचे पवित्र स्थानही विदर्भात आहे. शिवाजीराजांचा तीन दिवस मुक्काम लाभलेले व त्यावेळी त्यांनी कस्तुरींचे उंट विकत घेऊन ती कस्तुरी ज्या मातीत टाकण्याची कथा सांगितली जाते, ती माती विदर्भाच्या कारंजाची. मुळात ते दत्ताचे ठाणे.

सिंदखेडराजा हे तर जीजामातेचे माहेरघर!अल्लाउद्दिन खिलजीने देवगिरीच्या स्वारीहून परततांना एलीचपूर चा ताबा घेऊन आपला अधिकारी तेथे नेमला होता. पुढे, तो रामचंद्र देवाकडे गेला. त्याला खंडणी मात्र खिलजीकडे पाठवावी लागत होती. खिलजीचा विदर्भावर अंमल १३१८ पासून सुरु झाला.एलीचपूर हे मुसलमान शासनाचे महत्वाचे केंद्र बनले ते इंग्रजी राजवटी पर्यंत. पुढे, तुघलक घराण्याचा प्रतिनिधी उमाद उल-मुल्क हा वर्हाडात नेमला होता. पश्चिम विदर्भातील गडी आणि राजवाडे (म्हणजेच स्थानिक जमीनदार, सरदार, किंवा शासक वर्ग) यांचा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर राहिला आहे. त्यांचा प्रभाव वेगवेगळ्या अंगांनी पाहता येतो:

सामाजिक प्रभाव:

गढी आणि राजवाडे हे समाजाच्या वर्चस्वशाली घटकांपैकी होते. त्यांच्याकडे मोठी जमीनदारी आणि अधिकार होते.त्यांनी जातीव्यवस्था आणि वर्गीय शोषण यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली.शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणांवर त्यांचा संमिश्र प्रभाव होता. काहींनी शिक्षणाला चालना दिली, तर काहींनी जुन्या व्यवस्थांना चालना दिली. गडी आणि राजवाडे हे बहुतेक वेळा उच्चवर्गीय आणि सत्ताधारी गटांशी संबंधित होते. ते जमीनदार, सरदार, किंवा संस्थानिक असायचे. या वर्गाने समाजातील जातिव्यवस्था आणि सामाजिक पदानुक्रम यांना अधिक बळकटी दिली. शेतकरी, कामगार, आणि इतर वर्ग हे या गड्यांच्या प्रभावाखाली असायचे. काही गडी शेतकऱ्यांशी सौम्य वागायचे, तर काहींनी कष्टकरी वर्गावर शोषणाची प्रणाली राबवली.

सांस्कृतिक प्रभाव:

विदर्भातील लोककला, संगीत, आणि परंपरा यावर गडी-राजवाड्यांचा प्रभाव होता.मराठा साम्राज्य आणि नंतरच्या काळात संस्कृतीचे जतन आणि प्रसार यामध्ये त्यांचे योगदान राहिले.मंदिर, वाडे, किल्ले आणि इतर ऐतिहासिक वास्तू यामधून त्यांचा सांस्कृतिक ठसा उमटलेला दिसतो. स्थापत्य आणि कलेचे जतन या गाढ्यानी किल्ले, वाडे, आणि मंदिरे उभारली, जी आजही विदर्भाच्या सांस्कृतिक वारशाचा भाग आहेत. त्यांच्या आश्रयाने लोककला, नाटक,

तमाशा, आणि संगीत यांचा विकास झाला.काही गाढ्यानी लोकसंस्कृतीचे जतन करण्यासाठी कला आणि क्रीडा स्पर्धा भरवल्या.

राजकीय प्रभाव:

मराठा काळात आणि ब्रिटिश राजवटीत या गाढ्यानी वेगवेगळ्या प्रकारे सत्ता स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न केला.काही गाढ्यानी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला, तर काहींनी ब्रिटिशांसोबत संधान बांधले.स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातही अनेक गड्यांचे वंशज राजकारणात सक्रीय राहिले आणि स्थानिक पातळीवर सत्ता केंद्रित ठेवली. पश्चिम विदर्भ हा ऐतिहासिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा प्रदेश आहे. या भागात गडी आणि राजवाडे (स्थानिक जमीनदार, सरदार, आणि राजकीय सत्ताधारी) यांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. मराठा साम्राज्याच्या काळात आणि नंतर ब्रिटिश राजवटीत या गाढ्यानी आणि राजवाड्यांनी समाजरचना, संस्कृती आणि राजकारणावर महत्त्वाचा प्रभाव टाकला. पेशवाई काळात विदर्भातील गडी हे स्वराज्यासाठी लढले. काही गाढ्यानी पेशव्यांना आपले सरदार म्हणून मान्यता दिली. बखरांमध्ये उल्लेख आहे की काही विदर्भातील किल्ल्यांचे गडी युद्धकौशल्याने सुप्रसिद्ध होते.ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर काही गाढ्यानी इंग्रजांशी संधान बांधले, तर काहींनी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला.विदर्भातील काही संस्थानिक हे इंग्रजांचे सहकारी होते आणि त्यांनी स्थानिक जनतेवर इंग्रजी धोरणे लागू केली.1857 च्या उठावात विदर्भातील काही गाढ्यानी ब्रिटिशांविरुद्ध लढा दिला, तर काहींनी गुप्तपणे इंग्रजांना मदत केली.भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर अनेक गडी आणि त्यांचे वारसदार हे राजकारणात उतरले.त्यांनी आमदार, खासदार, आणि मंत्री म्हणून कार्यभार सांभाळला.आजही काही गड्यांची वंशपरंपरा राजकारणात प्रभावशाली आहे.

शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणा:

काही गाढ्यानी शिक्षणाच्या प्रसाराला चालना दिली. विदर्भातील काही शाळा, वाचनालये आणि संस्थांची स्थापना त्यांच्या पुढाकाराने झाली.मात्र, काहींनी जुन्या व्यवस्थांमध्ये फारसा बदल होऊ दिला नाही, कारण त्यामुळे त्यांचे वर्चस्व टिकून राहण्यास मदत होत असे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, आणि इतर समाजसुधारकांनी या गड्यांच्या सामाजिक व्यवस्थेला आव्हान दिले.

स्थापत्य आणि कलेचे जतन :

या गाढ्यानी किल्ले, वाडे, आणि मंदिरे उभारली, जी आजही विदर्भाच्या सांस्कृतिक वारशाचा भाग आहेत.त्यांच्या आश्रयाने लोककला, नाटक, तमाशा, आणि संगीत यांचा विकास झाला.
काही गाढ्यानी लोकसंस्कृतीचे जतन करण्यासाठी कला आणि क्रीडा स्पर्धा भरवल्या.

धार्मिक प्रभाव:

गाढ्यानी मोठ्या प्रमाणात मंदिरे आणि धार्मिक स्थळे उभारली. यामुळे समाजात धार्मिक परंपरांना अधिक बळकटी मिळाली. काही गाढ्यानी वारकरी संप्रदाय आणि इतर संत परंपरांना प्रोत्साहन दिले.

भाषा आणि साहित्य :

काही गाढ्यानी कवी, लेखक, आणि विचारवंत यांना आश्रय दिला. त्यामुळे मराठी साहित्याचा विकास झाला.विदर्भातील काही किल्ल्यांवर मराठी आणि फारसी भाषांतील ग्रंथांचे संगोपन झाले होते.

पौराणिक उल्लेख :

विदर्भ' हा महाराष्ट्र राज्यातील एक भौगोलिक प्रदेश असून त्याचा इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. ' ही विदर्भाची प्राचीन राजधानी अमरावती

जिल्ह्यात 'कौंडिण्यपूर' या नावाने आजही विद्यमान आहे. अगस्ती ऋषींनी प्रथम विंध्य पर्वतापासून मार्ग काढून दक्षिण भारतात प्रवेश केला. विदर्भात आश्रम स्थापून आर्य संस्कृतीचा प्रचार केला. त्यांनी विदर्भातील राजकन्या 'लोपामुद्रा' हिच्याशी विवाह केल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात सापडतो. विदर्भाला 'विदर्भ' नाव का पडले याचे वैदिक काळातील अनेक संदर्भ आहेत. यापैकी ऋग्वेदातील उल्लेख सर्वात प्राचीन म्हणता येतील. ख्रिस्तपूर्व १९५० ते १००० या काळात अगस्त्य ऋषी होऊन गेले. अगस्त्य ऋषींनी विंध्य पर्वतातील घनदाट अरण्यातून दक्षिण भारतात जाण्याचा मार्ग सर्वप्रथम शोधला. त्यांचा आश्रम रामटेकजवळ होता.महाभारत, रामायण, पुराणे इत्यादी उत्तरकालीन ग्रंथांतून तसेच काही पत्रे, प्रवाशांची वृत्तांते आणि कोरीव लेखातून विदर्भाचा उल्लेख वऱ्हाड, वरदातट, बेरार, विदर्भ इत्यादी नावांनी करण्यात आल्याचे दिसून येते. विदर्भातील पयोष्णी (पूर्णा), वरदा (वर्धा) आणि वेण्णा (वैनगंगा) ह्या नद्यांचे तसेच त्यांच्या तीरावरील तीर्थक्षेत्रांचे वर्णन/उल्लेख अनेक पौराणिक साहित्यात येतात. श्रीकृष्णाची पत्नी रुख्मिणी, नलराजाची पत्नी दमयंती, रघुवंशातील अज राजाची पत्नी इंदुमती, राजकन्या मालविका या सर्व राजकन्यांच्या गोष्टी आजही सांगितल्या जातात. नलदमयंती आख्यानात दमयंती ही 'विदर्भ' देशातील भिमाची कन्या होती, असे महर्षी व्यासांनी महाभारतात वर्णन केले आहे.भागवत पुराणात श्रीकृष्णाची पट्टराणी असलेली रुख्मिणी राजा भीष्मकाची कन्या असल्याचा उल्लेख येतो. वात्स्यायनाच्या कामसूत्रात 'विदर्भ' व 'वत्सगुल्म' अशा दोन भुक्षेत्रांचा स्वतंत्र उल्लेख येतो. यशोधराने 'कामसूत्र' ग्रंथावर 'जयमंगल' नावाची टीका लिहिली आहे. यात प्राचीन काळी नर्मदेपासून ते कृष्णेच्या तिरापर्यंत पसरलेल्या विस्तीर्ण मुलुखाला 'विदर्भ' असे नाव होते, असे म्हटले आहे. यावरून पौराणिक काळातही 'विदर्भ' नावाचा स्वतंत्र प्रदेश अस्तित्वात होता, हे स्पष्ट होते.

संदर्भ :

1. डॉ. श्रीकांत तिडके, डॉ. शिवाजी नागरे विदर्भ: विविध दिशा आणि दर्शन
2. Vidarbha in quest of identity- Dr.V.S.Khokle
3. "Package for farmers in 31 districts proposed" Archived 2007-12-18 at the Wayback Machine.. By Gargi Parsai. The Hindu. June 27, 2006.
4. http://projecttiger.nic.in/tadoba.htm
5. http://projecttiger.nic.in/map.htm
6. "Vidarbha population 2011".
7. "The Dying Fields" Archived 2007-09-29 at the Wayback Machine.. Wide Angle (TV series). PBS. 2007.
8. वासनिक अनिल ,विदर्भ राज्य : एक शोध ,नाठे प्रकाशन ली. नागपूर,२०१६
9. डॉ. तिडके श्रीकांत ,डी नागरे शिवाजी (संपा), विदर्भ विविध दिशा आणि दर्शन,अथर्व प्रकाशन धुळे २०१३